

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZLER: NEZAKET KURAMI AÇISINDAN EDİMBİLİMSEL BİR DEĞERLENDİRME*

Les Formules figées en turc: une étude pragmatique
selon la théorie de la politesse

Formulaic Expressions in Turkey's Turkish: A Pragmatics Study
According To the Politeness Theory

Doç. Dr. İrem ONURSAL AYIRIR**

ÖZ

Nezaket toplumsal bir davranış biçimidir ve bireylerin toplum içindeki iletişimlerini kolaylaştıran, bu iletişimi sağlıklı bir biçimde sürdürmelerini sağlayan olgular arasında önemli bir yere sahiptir. Evrensel bir olgu olmakla birlikte, toplumların özelliklerine göre farklılık gösteren nezaket kuralları, kişilerin davranışlarına ve dile yansır. Dilde yansımaları bulan nezaket göstergeleri çeşitlidir. Bunların arasında dolaylı ya da doğrudan nezaket değeri taşıyan ifadeler, sözcükler, kalıplaşmış kullanımlar ve kalıp sözler yer alır. Nezaket olgusunun dilsel olarak iletişime yansımaları inceleyen birçok çalışma yapılmış ve bu çalışmalar sonucunda “nezaket kuramı” ortaya çıkmıştır. Bu kurama göre, iletişimde kişilerin amaçları ve iletişim durumuna göre kullanabilecekleri olumlu ve olumsuz nezaket stratejileri tanımlanmıştır. Olumlu nezaket stratejileri konuşan kişinin karşısındakine doğrudan doğruya nazik davranarak “gönlünü hoş etmesi” ve dolayısıyla kendisiyle ilgili de olumlu bir etki bırakması ilkesine dayanmaktadır. Bunu yaparak kişiler “olumlu yüzlerini” korumuş olurlar. Olumsuz nezaket stratejileri ise, kişilerin olumsuz bir etkiye uğrayabilecekleri ya da karşısındaki kişiyi olumsuz etkileyecek bir söz ya da davranışta bulunmaları kaçınılmaz olan durumlarda, bu etkinin azaltılması ya da yumuşatılması ilkesine dayanmaktadır. Bu da kişilerin “olumsuz yüzlerini” korumalarına yarar. Toplum içinde gelişen çeşitli iletişim durumlarının birçoğu bu stratejilerin bir ya da birkaçını kullanmayı gerektirebilir. Bu incelemenin amacı, ülkemizde çok az sayıda çalışmaya konu olan nezaket kuramını, Türk kültürüne ait, Türkiye Türkçesine yerleşmiş kalıp sözler aracılığıyla ele almaktır. Bu amaçla, nezaket değeri taşıyan kalıp sözlerin hangilerinin olumlu, hangilerinin olumsuz nezaket ifadesi olarak kullanılabilecekleri örnekleriyle sunulmakta ve bu kalıp sözlerin oluşturdukları söz edimleri edimbilimsel açıdan incelenmektedir. Bu çalışma, ülkelerin folklorunda önemli yer tutan nezaket olgusunun dile yansımaları biçimlerinden örnekler sunarak bu olguya farklı bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Türkiye Türkçesinde kalıp sözler, nezaket kuramı, nezaket stratejileri, edimbilim, söz edimi.

RÉSUMÉ

La politesse est un comportement social qui sert à faciliter les interactions entre les individus et qui a un rôle important en ce qui concerne le maintien et la réussite des communications. Bien qu'elle soit un concept universel, les règles de politesse ont des formes spécifiques dans chaque société et ces formes se reflètent de manières différentes dans chaque langue. Parmi celles-ci, se trouvent les formules de politesse et toutes autres sortes de tournures servant à exprimer la politesse de manière directe ou indirecte. Les travaux qui ont été réalisés sur la notion de politesse ont abouti à la conception d'une "théorie de la politesse" et les catégories de stratégies négative et positive ont été établies. Les stratégies de politesse positive sont définies en tant que stratégies servant à entretenir la face des individus communiquant en réalisant des actes qui servent à exprimer directement une politesse sans menace quelconque; alors que les stratégies de politesse négatives ont pour but de réaliser des actes de politesse servant à adoucir les effets de certains actes pouvant influencer d'une manière négative les participants. Les diverses situations de communications susceptibles d'être réalisées au sein de la société nécessitent généralement l'utilisation de ces deux types de stratégies. L'objectif de cette étude est de traiter la théorie de la politesse et ses notions de base du point de vue des formules figées de politesse en turc, qui font donc partie de la culture turque. Suivant cet objectif, les formules figées ont été étudiées de manière à

* Geliş tarihi: 3 Mart 2018 - Kabul tarihi: 26 Mayıs 2020

Onursal Ayırır, İrem. "Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler: Nezaket Kuramı Açısından Edimbilimsel Bir Değerlendirme" *Milli Folklor* 126 (Yaz 2020): 86-98

** Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, irem@hacettepe.edu.tr, ORCID ID:0000-0001-7105-2607.

définir celles qui peuvent être utilisées pour réaliser des stratégies de politesse positive et négative. Ensuite, elles ont été étudiées du point de vue pragmatique afin de définir leur valeur d'actes de langage. Ce travail porte donc un nouveau point de vue sur l'une des composantes importantes de la structure de la société qui est la politesse et sa manifestation linguistique en turc.

Mots-clés

Formules figées, théorie de la politesse, stratégies de politesse, pragmatique, acte de langage.

ABSTRACT

Politeness is a social behavior that serves to facilitate interactions between individuals and that has an important role in the maintenance and success of communications. Although it is a universal concept, the rules of politeness have specific forms in each society and these forms are reflected in different ways in each language. Among these are the forms of politeness and all other kinds of expressions that are used to express politeness directly or indirectly. The studies on the concept of politeness have led to the conception of a "politeness theory" and the categories of negative and positive strategies have been established. Positive politeness strategies are defined as strategies which are used to maintain the face of communicating individuals by performing acts that are used to express politeness directly without any threat; while negative politeness strategies aim to perform acts of politeness that are used to soften the effects of certain acts that can negatively influence the participants. The various communication situations that are likely to be carried out within the society require generally the use of these two types of strategies. The aim of this study is to treat the theory of politeness and its basic notions according to the formulaic expression of politeness in Turkish, which are a part of the Turkish culture. Following this objective, the formulaic expressions have been studied to define those which can be employed to produce positive and negative politeness strategies. Then, they have been studied from a pragmatics point of view to define their speech act values. This study, therefore, brings a new point of view on one of the important components of the structure of the society which is politeness and its linguistic manifestation in Turkish.

Key Words

Formulaic expressions in turkish, politeness theory, politeness strategies, pragmatics, speech acts.

Giriş

Toplumsal bir davranış biçimi olan nezaket, kişilerarası etkileşimin uyumlu bir biçimde sürdürülebilmesi için gereken ve bireylerin içinde buldukları iletişim durumlarında başarılı olmalarını kolaylaştıran bir etkidir. Evrensel olmakla birlikte, gerçekleştirilme biçimleri toplumdan topluma farklılık gösterebilen bu olgu, gelenek-göreneklere uygun davranış, genel kabul görmüş ve normlaşmış tavır ve davranışlarla kendisini gösterir ve içinde bulunulan iletişim durumunun özelliklerine, iletişim kuran kişilere, bu kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerine ve iletişimin amacına bağlı olarak değişir.

Nezaket, her toplumsal olgu gibi dilde de çeşitli biçimlerde yansımaları bulur. Nezaket dil içinde resmiyet, saygı, duygudaşlık, hatta bazen de samimiyet ifadeleriyle ortaya çıkar. Bu ifadeler bazen dolaylı olarak ve belli bağlamlar içinde nezaket belirtmeye yarayabileceği gibi (örneğin, dolaylı söz edimi kullanımları, bazı kiplerin kullanımı), bazen de doğrudan doğruya nezaket değeri taşıyan kullanımlar içermektedirler (örneğin, "siz" kullanımı, nezaket sözleri, vb.). Bu çalışmanın konusu olan Türkiye Türkçesine ait, dolayısıyla Türk kültürünü yansıtan kalıp sözler de hem dolaylı hem de doğrudan nezaket bildiren dilsel birimler arasında yer almaktadır.

Türkiye'de kalıp sözler üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmalarda zaman zaman "ilişki sözü", "bağlamsal söz" ye da "kültür birim" olarak da adlandırılan bu kalıplaşmış dil birimlerinin farklı bakış açılarıyla ele alındığı görülmektedir. Ancak, kalıp sözleri nezaket kuramı çerçevesinde inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. "İnsan işbirliğinin ilk koşulu ve toplum düzeninin oluşumuna temel" (Aydemir 2014: 14) olarak tanımlanan nezaket olgusunun dildeki yansımalarının başlıca araçlarından olan kalıp sözlerin bu açıdan incelenmesi önemlidir.

Bu çalışmanın başlıca amacı, Türkiye Türkçesinde sayıları oldukça fazla olan kalıp sözleri nezaket kuramı çerçevesinde incelemek ve nezaket stratejileri açısından ne şekilde

kullanıldıklarını araştırarak alana farklı bir bakış açısıyla yaklaşmaktır. Çalışmada ilk olarak kalıp sözler tanımlanacak ve iletişim içindeki yerleri saptanacaktır. Daha sonra, temel kavramları tanımlanacak olan nezaket kuramı çerçevesinde, olumlu ve olumsuz nezaket aracı olarak kullanılan kalıp sözler saptanarak, etkileşim sırasında yerine getirdikleri işlevler edimbilimsel bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Bu amaç doğrultusunda, Gökdâyı (2015) tarafından Türkiye Türkçesi söz varlığından derlenen 1210 kalıp söz arasından, nezaket ifadesi olarak kullanılan yaklaşık 400 kalıp söz değerlendirilecektir. Ayrıca, Kaya (1997), Erol (2007) ve Bulut'un (2013, 2016) derlemelerinden yararlanılarak daha zengin bir örnekleme ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu çalışma ölçünlü (standart) dile ait kalıp sözlerle sınırlandırılmakta, yöresel kullanımlar ve değişik ağızlara ait kalıp sözleri kapsamamaktadır.

1. İletişim Becerisi ve Kalıp Sözler

Bir dilin yalnızca dil bilgisi kuralları ve sözcüklerden oluşan bir yapı olmadığı, aksine karmaşık, çok katmanlı bir dizge olduğu ve her dilin işleyişinin o dilin konuşulduğu toplumun yapısına göre değişiklik gösterdiği bir gerçektir. Bir dilde etkin biçimde iletişim kurmak öncelikle “iletişim becerisi”ne sahip olmayı gerektirir.

İletişim becerisi birçok araştırmacı tarafından farklı biçimlerde tanımlanmış ve bu beceriyi oluşturan öğeler araştırılmıştır. Moirand (1982) bu becerinin dört bileşenini “dilsel, söylemsel, göndergesel ve sosyokültürel” olarak belirlemiştir. Berthoud ve Py (1993) iletişim becerisinin “dilsel, söylemsel, stratejik, etkileşimsel ve ansiklopedik” bileşenler gerektirdiğini vurgulamakta, Kerbrat-Orecchioni (1990) ise, mantıksal ve edimbilimsel becerilerden söz etmektedir. Günümüzde, *Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni*’nde (2013) “iletişimsel dil becerisi” olarak yerini alan bu kavram üç temel bileşenli ve oldukça ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Bunlar, dilsel, edimbilimsel ve sosyodilbilimsel bileşenlerdir. Burada, dilsel bileşen; sözcük, ses bilgisi, sözdizimi gibi yapılara ait bilgileri kapsar. Edimbilimsel bileşen, dilin işlevsel boyutuyla ilişkilidir ve dilsel yapılarının hangi söz edimlerini gerçekleştirmeye yaradığına ilişkin bilgi ve becerileri içerir. Sosyodilbilimsel bileşen ise, dilin sosyokültürel özelliklerle uyumlu biçimde kullanılmasıyla ilgili bilgi ve becerilerle ilişkilidir ve “nezaket kuralları; kuşaklar, cinsiyetler, sınıflar ve sosyal gruplar arasındaki ilişki normları; bir toplumun yaşamındaki bazı temel töresel alışkanlıkların” (Avrupa Konseyi 2013: 21) gerçekleştirilmesiyle ilgili düzenlemelerin dile yansımalarını kapsar. Çalışmanın konusu olan kalıp sözlere bu üç bileşen açısından bakıldığında,

- 1) Dilsel bilgi düzeyinde kalıp sözlerin biçim ve anlam olarak tanınmasının;
- 2) Sosyodilbilimsel düzeyde, hangi kalıp sözün hangi iletişim bağlamında kullanılması gereğinin bilinmesinin (toplumsal ilişkilere ve durumlara bağlı olarak kullanım biçimleri);
- 3) Edimbilimsel düzeyde ise, kalıp sözlerin hangi söz edimini gerçekleştirmek için kullanıldıklarının (örneğin, “teşekkür etme, bir daveti kabul etme/reddetme, iltifat etme, vb.) bilinmesinin ve bunların doğru biçimde kullanılmasının söz konusu olduğunu görülmektedir.

Bir dili anadili olarak edinen bireylerin söz varlığının bu birimlerini tanıyıp, doğru bağlamlarda etkin olarak kullanması doğal bir süreç içinde gerçekleşirken, o dili yabancı dil olarak öğrenen bireyler için bu bir öğrenme süreci gerektirmektedir. “Çocukluktan itibaren anadil öğrenme süreci yaşanırken sadece dilin kullanımı, neyin nerede, nasıl ifade edilmesi gerektiği öğrenilmez, aynı zamanda nerede, nasıl hareket edilmesi gerektiği de

öğrenilir. Diğer bir deyişle; dil ile birlikte, iletişimde belirleyici rol oynayan, toplumda egemen olan sosyal normlar ve herkes için geçerli olan sosyo-kültürel davranış biçimleri de öğrenilir. Yani dil becerisiyle, davranış becerisi birlikte kazanılır, birlikte gelişir” (Selçuk 2005: 504).

Kişilerarası etkileşimi kolaylaştıran unsurların başında, o topluma ait nezaket kurallarına uyulması gelmektedir. Dil, toplumlara ve kültürlere ait özelliklerin birçoğunu yansıttığı gibi, nezaket kurallarının birçoğu da dilde yansımaları bulur. Hatta bazı nezaket kurallarına uymamanın duruma uygun olan kalıp sözü söyleyerek bunu ifade etmekten başka yolu yoktur. Örneğin, sınava girecek bir öğrenciyi “başarılar dilerim” demek nezaket kuralı gereğidir ve bunu yapmanın tek yolu da budur. Aynı biçimde, “bazı durumlarda kalıp sözler dışında bir şey söylemek kültürel olarak uygun olmayabilir” (Gökdayı 2015: 3). Buradan da anlaşıldığı gibi, nezaket kurallarının dile yansımalarının en önemli ve belki de en açık ve belirgin biçimi kalıp sözlerin kullanımınıdır. Aksan’ın da belirttiği gibi, Türkçe kalıp sözler açısından “birçok dilden farklı bir nitelik göstermektedir: Bu sözler hem öteki dillere göre sayıca oldukça fazladır; hem de başka dillerde görülmeyen, çok değişik durum, olay ve davranışlar karşısında kullanılanları bulunmaktadır” (2002: 191).

Gökdayı, kalıp sözleri yapısal, işlevsel, anlamsal, bağlamsal yönleri ile değerlendirmiş ve “önceden belirli bir biçime girip hafızada öylece saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyeip olduğu gibi hatırlanarak gerekiyorsa bazı ekleme ve/veya çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcükler içeren sözcük öbeği ya da tümceden oluşabilen, belirli durumlarda söylenmesi toplumca benimsenmiş ve görece bir sıklığa sahip sözler olarak iletişimin kurulmasına, devamına veya sonlandırılmasına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleri” (2008: 106) olarak tanımlamıştır. Dillerin sözvarlıklarına ait diğer kalıplaşmış dil birimlerine (atasözü, deyim, ikileme ve birleşik sözcük) göre farklılık gösteren kalıp sözler birçok araştırmacı tarafından, farklı dillerde incelenmiş ve çeşitli bakış açılarıyla sınıflandırılmıştır. Türkiye Türkçesi için bu konuda birkaç sınıflandırma çalışması yapılmıştır (Tannen ve Özbek 1981, Erol 2007, Bulut 2012, Uçgun 2015). Gökdayı (2015) ise, farklı sınıflandırmaları değerlendirerek, Türkiye Türkçesi söz varlığına ait kalıp sözleri yapı, anlam, işlev gibi bakış açılarıyla yeniden ele almıştır.

2. Nezaket Kuramı Açısından Kalıp Sözler

Bir toplumda kişilerarası ilişkilerin oluşması ve düzenlenmesi birçok araştırmacı tarafından ele alınan bir konu olmuştur (Goffman 1967, Lakoff 1973, Leech 1983). Özellikle etkileşimde ritüeller ve nezaket konularını inceleyen sosyolog, dilbilimci ve etno-metodolog Ervin Goffman’ın çalışmaları, daha sonra bu konularda çalışan araştırmacılara yol göstermiştir. Goffman’ın (1967) ortaya attığı “yüze yönelik eylemler” (İng. *face work*) kavramından yola çıkarak Brown ve Levinson (1978, 1987) gibi araştırmacılar “nezaket kuramı”nı ortaya koymuşlardır. Bu kuram “kişilerarası ilişkileri gerçekleştirmek için stratejik olarak dilin nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır” (Kansu-Yetkiner 2009: 20).

2.1. Nezaket Kuramı ve “Yüz” Kavramı

Nezaket kuramının temel kavramlarının başında “yüze yönelik eylemler”, kavramı gelir. Bu kavram, her bireyin etkileşim içine girdiği andan itibaren, kendisi ve muhatabının sahip olduğu “yüzü/yüzleri” (bir bakıma “benliklerini”) koruması ilkesine dayanmaktadır. Başka bir deyişle, etkileşime girdiği zaman her bireyin hem kendisini olumsuz biçimde etkileyebilecek söz ve davranışlardan kaçınması, hem de karşısındakini kötü bir

duruma düşürmemesi gerekmektedir. Başka bir deyişle, “etkileşim halindeki bireylerin ortak çabası birbirlerinin yüzlerini korumaya yönelik açık olmayan bir işbirliği şeklindedir” (Kansu Yetkiner 2009: 22). Yüz kavramı olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır. Olumlu yüz etkileşimde bulunan kişilerin kendileri hakkında yansıtmak istedikleri “izlenim”leri kapsar ve kişiler karşısındakilerin bu izlenimi onaylamasına gereksinim duyarlar. Olumsuz yüz ise katılımcıların “kişisel alan” olarak adlandırılan ve kendilerine ait bedensel, maddesel, uzamsal, zamansal, bilişsel ya da duyuşsal boyutların tümünü içerir. Kişiler sahip oldukları bu alanın sınırları içinde “hiç kimsese hesap vermek durumunda kalmadan hareket etme hakkına sahiptir” (Traverso 2005: 51). Özet olarak, “Olumlu yüz, bir kişinin başkalarının kendi hakkında olumlu ve iyi düşüncelere sahip olmaları yönündeki çabası, olumsuz yüz ise özerklik alanını korumaya yönelik başkaları ile arasına mesafe koyma ve üzerinde hiç kimsenin baskı oluşturmaması için elinden geleni yapma gayretidir” (Birsen ve Bucak 2016: 133).

İki kişinin katıldığı her etkileşim durumunda “dört ayrı yüz söz konusudur: A kişinin olumlu/olumsuz yüzleri ve B kişinin olumlu/olumsuz yüzleri” (Orecchioni 1992: 169). Her etkileşim, katılımcılar tarafından üretilen söz edimlerinin birbirine eklenmesiyle oluşan bir bütün olarak değerlendirildiğinde, üretilen her söz ediminin bu dört yüzden birini ya da birkaçını birden tehdit etme potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bu tür söz edimleri “yüzü tehdit eden söz edimleri” olarak adlandırılır (İng. *Face Threatening Acts*). FTA türleri, (A) eylemi gerçekleştiren kişinin olumsuz yüzünü tehdit edenler (örneğin, teklif etme, söz verme) ve olumlu yüzünü tehdit edenler (örneğin, itiraf etme, özür dileme, özeleştirme, talep etme); (B) eylemin yöneltildiği kişinin olumsuz yüzünü tehdit edenler (örneğin, tavsiyede bulunma, emir verme, talep etme, yasaklama...) ve olumlu yüzünü tehdit edenler (örneğin, emir verme, talep etme, eleştiri yapma, sitem etme, hakaret etme, alay etme...) olarak sıralanabilir. Örneğin, “eleştiri yapma” B kişinin olumlu yüzünü, yani kendisiyle ilgili oluşturmaya çalıştığı “olumlu imajı” tehdit eden bir FTA olarak karşımıza çıkmaktadır. Özeleştirme ise konuşan kişinin bu yönünü tehdit eder, çünkü bu kişi bir olumsuzluğunu ya da zayıflığını dile getirerek, kendi imajını zedeledir. Kimi söz edimleri aynı anda kişinin birden çok “yüzünü” tehdit edebilir. Örneğin, “tavsiyede bulunma” -iyi niyetle de gerçekleştirilse- konuşan kişiyi dikey ilişki açısından yüksek bir konuma getirirken, karşısındakinin hem olumlu hem de olumsuz yüzünü tehdit etme niteliğine sahiptir. Tavsiye alan kişinin kendisine gerekli olan bir bilgiden yoksun ya da kendisiyle ilgili bir kararı kendisi veremeyen bir kişi izlenimi verdiği için olumlu yüzü; kişisel özgürlük alanına müdahale edildiği için de olumsuz yüzü etkilenmiş olur.

Her iki katılımcının yüzlerini aynı anda tehdit eden söz edimleri de olabilir. Örneğin, “talepte bulunma” öncelikle konuşan kişinin olumlu yüzünü zedeleyebilir (çünkü birinden bir şey istemek, istenilen o şeyin kendisinde bulunmadığını ve bu açıdan kendisinde bir eksiklik olduğunu kabul etmek anlamına gelir). Diğer yandan da hem karşısındaki kişinin zamanına ve kişisel alanına etkide bulunarak onun olumsuz yüzünü, hem de bu kişinin “kendisini birisi için bir şey yapmak zorunda hissetmesine” yol açarak olumlu yüzünü tehdit edebilir. Buradan da görüldüğü gibi, “birinden bir şey talep etme” söz ediminin nezaket kuramı açısından oldukça hassas bir söz edimi olduğu söylenebilir. Bu nedenle de toplumsal ilişkilerde her şey herkesten aynı kolaylıkla talep edilemez. Burada, her söz ediminin bağlama ve katılımcıların yatay-dikey ilişkilerine göre değer değiştirebileceğini unutmamak gerekir.

Gündelik etkileşim içinde bu kadar çok “tehdit”e maruz kalılabildiği düşünülürse, nezaket kurallarının ne denli önemli olduğu ve nezaket ifadelerinin kullanılmasının kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmaktadır. “*Konuşucular (...) iletişimlerinde olumlu kişisel imgeyi zedelemeyecek ya da bu etkiyi azaltacak çeşitli söylem stratejileri benimserler*” (Ala-gözlü ve Şahin 2010: 14).

2.2. Nezaket Stratejileri Çerçevesinde Kalıp Sözlerin Kullanımı

Brown ve Levinson (1987), etkileşim sırasında yukarıda sözü edilen tehditlerden kaçınmak ya da etkilerini azaltmak için kullanılacak bazı “nezaket stratejileri” ortaya koymuştur. Bunlar FTA’ların derecesi, katılımcılar arasındaki toplumsal mesafe (yatay ilişkiler) ve erk ilişkileri (dikey ilişkiler) göz önünde bulundurularak tanımlanmış ve tanımlanan 35 strateji beş “üst strateji” (İng. *super-strategies*) başlığı altında toplanmıştır. Bunlar, dolaysız dil kullanma, olumlu yüze yatırım yapma, olumsuz yüze yatırım yapma, dolaylı dil kullanma ve hiçbir eyleme girmeme stratejileridir. Nezaket kuramında temel alınan ilke, kullanılacak nezaket stratejisinin gücünün FTA’nın “ağırlık derecesi” ve yatay-dikei ilişkilerdeki “mesafeye” ve “yüksekliğe” göre artması gerektiğidir (Kerbrat-Orecchioni 1996: 53).

Bu sınıflandırma büyük ölçüde kabul edilmekle birlikte bazı noktalarda eleştirilmiştir. Örneğin, bu stratejilerin daha çok FTA’lara odaklandığı ve toplumsal etkileşimi karamsar bir bakış açısıyla, yani bireylerin sürekli olarak tehditlere maruz kalması ve tehdit oluşturması ilkesine dayandığı, buna karşın FTA karşıtı (İng. *Anti-FTA*) olarak gösterilen stratejilere gerektiği ağırlığın verilmediği belirtilmektedir (Kasper 1990, Kerbrat-Orecchioni 1992). Olumlu nezaket kavramının ayrı bir nezaket türü olarak ele alınması gerektiğini belirten Kerbrat-Orecchioni (1992), nezaketi olumlu ve olumsuz olarak iki türe ayırma yoluna gitmiştir.

2.2.1. Olumsuz Nezaket Değeri Taşıyan Kalıp Sözler¹

Olumsuz nezaket, etkileşim sırasında karşımızdakinin olumlu ya da olumsuz yüzünü tehdit edebilecek söz edimlerinden kaçınma ya da çeşitli yollarla bunların olumsuz etkilerini azaltma, “inceltme” ilkesine dayanmaktadır. Olumsuz nezaket bir bakıma, “(görünenin aksine) senin kötülüğünü istemiyorum” (Kerbrat-Orecchioni 2005: 198) demek anlamına gelir. Etkileşim içinde (olumsuz) nezaket göstermenin en iyi ve kolay yolu, karşımızdaki kişiyi tehdit edebilecek söz edimleri üretmemeye (eleştiri, tenkit, aşağılama, vb.) çalışmaktır. Ancak bu kaçınma stratejisinin uygulanması her durumda mümkün olmayabilir. Durum buna elvermediğinde ise, oluşabilecek tehditleri mümkün olduğu kadar hafifletmek amacıyla uygulanabilecek başka stratejiler vardır. Bunlara “yumuşatıcı” (Fr. *adoussisseurs*) adı verilmekte ve genel olarak iki gruba ayrılmaktadır: “ornatıcı” (Fr. *substitutifs*) ve “eşlikçi” (Fr. *accompagneurs*). Ornatıcı araçlar konuşucunun söylemek istediği ve tehdit oluşturabilecek şeyi doğrudan söylemek yerine, başka ve hafifletilmiş bir biçimde ifade etmesi (örneğin *talep* ya da *emir* değeri taşıyan bir söz ediminin soru biçiminde oluşturulmasına dayalı, dolaylı söz edimi kullanımları) ilkesine dayanır (Kerbrat-Orecchioni 2001). Ornatıcı araçlar dilin çeşitli olanakları kullanılarak duruma uygun sözceler aracılığıyla konuşucu tarafından oluşturulmaktadır. Bu nedenle, kalıp sözler doğrudan ornatıcı araç olarak kullanılmamaktadır. Buna karşın, eşlikçi araç olarak kullanılan birçok kalıp söz bulunmaktadır.

Eşlikçi araçlar, iletişim sırasında tehdit değeri taşıyabilecek sözceyle birlikte kullanılarak tehdit niteliğini azaltmaya yarayan dilsel araçlardır. Türkiye Türkçesi söz varlığı

ğına ait kalıp sözlere bakıldığında, bunların birçoğunun eşlikçi araç olarak kullanılabilmesini ve böylece olumsuz nezaket stratejilerini gerçekleştirmede önemli rol oynadıkları görülmektedir. Eşlikçi araçlar farklı türlere ayrılmaktadır. Kerbrat-Orecchioni'nin (1996) sunduğu sınıflandırmayı temel alarak, olumsuz nezaket ifadesi olarak kullanılabilen kalıp sözlere uyanlarını aşağıdaki şekilde örneklendirebiliriz:

- FTA içeren söz edimini bir giriş sözcüyle (Fr. *préliminaire*) önceden hazırlamak: *Zahmet olacak, zahmet olmazsa, affınıza sığınarak, izin vererseniz, izninizle, müsaade ederseniz, müsaadenizle, bir şey sorabilir miyim?, Bir şey rica edeceğim, rahatsız ediyorum, rica etsem.*

- Özür dileme yoluyla “onarım” (Fr. *réparation*) araçları: *affınıza sığınarak, af edersin(iz), pardon, af buyur(un), özür dilerim, çok af edersin(iz), üzgünüm, kusura bakma(yın), kusura kalma(yın).*

- Yatıştırıcılar (Fr. *désarmeurs*): *sürçü lisan ettiyse af ola, darılmaca gücenmece yok, tabirimi mazur görün, sözünü balla kestim, sözüm meclisten dışarı, sözüm yabana, sizi (seni) tenzih ederim, senden iyi olmasın.*

- Gönül Okşayıcılar (Fr. *amadoueurs*): *Efendim, gözümün nuru, gözünü sevdiğim, kurban olduğum, bir tanem, başım gözüm üstüne.*

2.2.2. Olumlu Nezaket Değeri Taşıyan Kalıp Sözcükler

Olumlu nezaket kavramı, yukarıda da belirtildiği gibi, Kerbrat-Orecchioni (1992) tarafından ortaya atılmıştır. Bu kavram, bir etkileşime katılan kişilerin herhangi bir olumsuz durum ya da tehdit oluşturmaksızın nezaket değeri taşıyan sözcük kullanmaları ilkesine dayanmaktadır. Burada amaç yine katılımcıların birbirlerini ve aynı zamanda da kendilerini korumak için toplumsal nezaket kurallarına uygun sözcük oluşturmalarıdır. Bunun için de, FFA “yüzü yücelten söz edimleri” (İng. *Face Flattering Acts*) adı verilen olumlu nezaket göstergeleri kullanılır. Olumsuz nezaket, daha önce gördüğümüz gibi “senin kötülüğünü istemiyorum” anlamına gelirken, olumlu nezaket “senin iyiliğini istiyorum” anlamına gelmektedir. Örneğin iltifat etme, teşekkür etme, davet etme, onaylama gibi söz edimleri doğrudan ve açık bir şekilde olumlu nezaket belirtir.

Olumlu nezaketin dilsel göstergeleri arasında öncelikle hayır-dualar bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde oldukça fazla sayıda olan bu kalıp sözcükler, “genellikle görülen bir iyiliğe karşılık söylenir. Karşıdaki kişi güzel ve hayırlı sözcüklerle kutlanır, hakkında iyi dileklerde bulunulur” (Kaya 1997: 1). Hayır-dualar çok farklı durumlarda kullanılmakla birlikte, aynı durum için kullanılacak birden çok hayır-dua bulmak da mümkündür. Bu tür kalıp sözcüklerin örneklerine aşağıda yer verilecektir (bkz. 3.1.). Bunların yanı sıra, aşağıda belirtilen söz edimlerini gerçekleştirmeye yarayan ve doğrudan dilsel nezaket göstergesi olan başka kalıp sözcükler bulunmaktadır:

- Aynı fikirde olduğunu belirtme, destekleme, onaylama: *Al benden de o kadar, hay ağzını öpeyim, kalp kalbe karşıymış, benden çok yaşayacaksın, sizin de buyurduğunuz gibi, hay yaşa!*

- Davet etme: *Buyurun, bize de buyurun, biz(e) de bekleriz, yine buyurun, yine/tekrar bekleriz, bunu saymayız.*

- İltifat etme /övme: *(hay) aklınla bin yaşa, bal dök de yala, bundan iyisi can sağlığı, bundan iyisi Şam'da kayısı, diyecek yok, yeme de yanında yat, Allah özenmiş/övmüş de yaratmış, üstüne yok, üstüne tanımam.*

- Teşekkür etme: *Teşekkür ederim, teşekkürler, merci, çok merci, sağ ol(un), sağ olu(un) var ol(un), Allah (senden/sizden) razı olsun, Allah tuttuğunuzu altın etsin.* Yukarıda verilen örneklerdeki kalıp sözler, etkileşim durumuna ve katılımcılar arasındaki yatay-dikeş ilişkilere uygun olarak kullanılmak koşuluyla doğrudan olumlu nezaket göstermelerindedir. Bunların yanı sıra, “ritüel nezaket” diye adlandırılan ve etkileşimlerin açılış-kapanış gibi belirli anlarında kullanılan kalıp sözler de olumlu nezaket alanına girmektedir:

- Selamlaşma: *Günaydın, hayırlı akşamlar/sabahlar, hoş geldiniz, hoş bulduk, iyi akşamlar, merhaba(lar), selam, selamünaleyküm, aleyküm selam.*

- Vedalaşma: *Bana müsaade, Büyüklerin ellerinden, küçüklerin gözlerinden öperim, ellerinden öperim, esenlikler dilerim, görüşmek üzere, görüşürüz, güle güle, Allaha emanet ol(un), allahısmarladık, Hoşça kal, İyi akşamlar/geceler/günler, kendine dikkat et, kendine iyi bak, öptüm, sağlıklı kal(ın), selam söyle, selametle, uğurlar ola.*

- Hal-hatır sorma: *Çoluk çocuk nasıllar?, daha daha ne var ne yok?, Ne haber?, Nasıl gidiyor? Ne var ne yok? Nasılsınız? Siz nasılsınız?*

- Tebrik etme: *Tebrikler, yaşa, yaşa var ol, helal, helal olsun, çok yaşa sen, bravo, tebrik ederim, kutlarım.*

- Misafirlikte / kavuşmada söylenen sözler: *Hoş geldin(iz), hoş bulduk, sefa geldin hoş geldin, gözlerim(iz) yollarda kaldı, sefa geldiniz, sefalar getirdin(iz), niye zahmet ettiniz? Ne gereği vardı?, şükür kavuşturana.*

- Tanışma sözleri: *bahtiyar oldum, tanıştığımıza memnun oldum,* gibi kalıp sözler de dildeki nezaket dizgesinin temel öğelerindedir. Hitap sözleri de (*Efendim, gözümün nuru, gözünü sevdiğim, kurban olduğum, bir tanem*) bu sınıfa dahil edilebilir.

Ayrıca, Türkiye Türkçesine özgü *Başım la beraber, başımın üstünde yerin var, baş üstüne, memnuniyetle, can feda, başım gözüm üstüne, berhudar ol,* gibi kişiye değer verildiğini gösteren ve onu yücelten, dolayısıyla da olumlu nezaket bildiren kalıp sözler de bulunmaktadır.

3. Nezaket Değeri Taşıyan Kalıp Sözlerin Edimbilimsel İşlevleri

Toplumsal yaşam içinde karşılaşılan birçok iletişim durumu, bireylerin duygudaşlık yapmasını, birbirlerinin gönlünü hoş tutmasını, olumlu duygu ve düşüncelerini dile getirmelerini ya da olumsuz duygu ve düşüncelerini hafifleterek ifade etmelerini gerektirmektedir. Dilsel olarak bunu gerçekleştirmenin yolu da, duruma uygun söz edimleri gerçekleştirmektir. Nezaket değeri taşıyan kalıp sözler de doğrudan bu amaca hizmet eder.

Çalışmanın bu bölümünde, nezaket kuramı çerçevesinde olumlu ya da olumsuz nezaket değeri taşıdığı saptanan kalıp sözler, gerçekleştirmeye yaradıkları söz edimleri açısından, “rutin kalıp sözler” ve “konuşma kalıp sözleri” olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilecektir.

3.1. Nezaket Değeri Taşıyan Rutin Kalıp Sözler

Bütüncüye edimbilimsel bir bakış açısıyla bakıldığında, nezaket değeri taşıyan kalıp sözlerin büyük çoğunluğunun işlevinin, doğrudan içinde bulunulan iletişim bağlamına veya meydana gelen bir olaya uygun, belli söz edimleri gerçekleştirmek olduğu görülmektedir. Bu tür kalıp sözleri rutin kalıp söz (Fr. *formule routinière*) olarak adlandırmak mümkündür. Örneğin, *sağ ol* tek başına “teşekkür etme” söz edimini, *kusura bakma* “özür dileme” söz edimini, *başınız sağ olsun* ise “taziye sunma” söz edimini gerçekleştirmeye yarar. Bütüncüde yer alan kalıp sözler aracılığıyla, belli bağlamlarda gerçekleştirilebilen söz edimlerinin aşağıdaki gibi olduğu görülmektedir:

1) Hastalanan kişinin iyileşmesini dileme: *acil şifalar, Allah (acil) şifa(lar) versin, Allah şifasını versin, (büyük) geçmiş olsun, şifası bol olsun;*

2) Doğum tebrikinde bulunma: *adıyla yaşasın, güle güle büyüsün, güle güle büyütün, Allah analı babalı büyüsün, Allah dört gözden ayırmasın, ömürlü hayırlı olsun, analı babalı büyüsün, Allah bağışlasın, Allah uzun ömür versin, uzun ömürlü olsun, kısmeti bol olsun;*

3) Başarıyı tebrik etme: *kutlarım, tebrikler, bravo, aferin, tebrik ederim;*

4) Evlilik tebrikinde bulunma: *mutluluklar dilerim, saadetler dilerim, bir yastıkta kocasınlar, Allah mesut etsin, Allah mesut bahtiyar etsin, Allah hayırlı (uğurlu) etsin, mürüvvetini görün.*

5) Başarı dileme: *başarılar dilerim, başarılar;*

6) Taziye sunma: *başınız sağ olsun, nur içinde yatsın, rahmet olsun, rahmeti rahmana kavuştun, ruhu şad olsun, toprağı bol olsun, Allah başka acı göstermesin, Allah ecir sabrı versin, Allah günahlarını affetsin, Allah sizlere uzun ömürler versin, Allah başka ölüm acısı vermesin, Allah başka keder/acı göstermesin, Allah rahmet etsin/eylesin, Allah gani gani rahmet eylesin, Allah sabır(lar) versin, Allah (geride) kalanlara sabır versin, Allah sevenlerine sabır versin, Allah taksiratını affetsin, Allah durağını cennet etsin, Allah kabir rahatlığı versin, merhuma Allahtan rahmet, yakınlarına başsağlığı diliyorum;*

7) Yeni yıl kutlama: *iyi seneler, iyi yıllar, mutlu yıllar;*

8) Bayram kutlama: *bayramınız kutlu olsun, bayramınız mübarek olsun, iyi bayramlar, mutlu bayramlar, hayırlı bayramlar;*

9) Doğum günü kutlama: *doğum günün kutlu olsun, mutlu yıllar, iyi ki doğdun, nice yıllara/yaşlara/senelere;*

10) Yolculuğa uğurlama: *güle güle git güle güle gel, hayırlı/iyi yolculuklar, Allah sevdiğine kavuştursun, uğurlar olsun, sağ salim git /gel, yolunuz açık olsun, Allah'a ısmarladık, Allaha emanet olun, sağlıcakla kalın;*

11) Yeni edinilen giysi için iyi dilekte bulunma: *güle güle giy, iyi günlerde giy, sırtında eskisin, ayağında eskisin, sırtında paralansın, uzun ömürlü olsun, güle güle eskit;*

12) Yeni edinilen eşya, mal, mülk için iyi dilekte bulunma: *güle güle kullan, iyi günlerde kullan, hayrını gör, hayırlı, uğurlu olsun, hayırlı olsun, uzun ömürlü olsun, güle güle otur;*

13) Teşekkür etme/minnet bildirme: *sağ ol(un), (çok) mersi, (çok) teşekkür ederim, teşekkürler, eyvallah, eksik olma, ölmüşlerinin canına değsin, su verenleriniz çok olsun, su gibi aziz ol, berhudar ol, el öpenlerin çok olsun, ömrüne bereket, var ol, eksik olma, ceddine rahmet, babana rahmet, Allah tuttuğunu altın etsin, Allah razı olsun;*

14) Özür dileme: *afedersiniz, affola, affedersiniz, çok afedersiniz, affınıza sığına-rak/sığıntıyorum, kusura bakmayın, kusura kalma, özür dilerim, üzgünüm, af buyurun, pardon;*

15) Eğlenmeye gidene iyi dilekte bulunma: *iyi eğlenceler;*

16) Tatile çıkana iyi dilekte bulunma: *iyi tatiller;*

17) Ayrılanın kavuşmasını dileme: *Allah kavuştursun, tez kavuşun inşallah, Allah sevdiğine kavuştursun;*

18) Şans dileme: *iyi şanslar, rastgele, bol şanslar, şanssız bol olsun, şeytanınız bol olsun, şanssız açık olsun, Allah işinizi rast getirsin, işin gücün rast gitsin, bahtın/talihin açık olsun;*

19) Yıkanana / tıraş olana iyi dilekte bulunma: *şifalar olsun, sıhhatler olsun, saatler olsun, güle güle kirlen;*

20) Çalışana / zor bir iş yapana iyi dilekte bulunma: *Allah zihin açıklığı versin, kolay gelsin, Allah kolaylık versin;*

21) Nişanlanana ya da hamileye iyi dilekte bulunma: *Allah tamamına erdirdin;*

22) Hapse girene iyi dilekte bulunma: *Allah kurtarsın, Allah sabır versin;*

23) Hapşırana iyi dilekte bulunma: *çok yaşa, iyi yaşa, uzun yaşa, sağlıklı yaşa;*

24) Öksürene (yemek yerken): *Helal;*

25) Askere gidene: *Allah sağ salim gidip gelmek nasip etsin, hayırlı tezkereler; Allah kör kurşunlardan korusun.*

Yukarıdaki sınıflandırmada, kesin ve belli bir olay karşısında kullanılabilen, yani edimsöz değeri doğrudan ilgili olayla bağlantılı olan kalıp sözler yer almaktadır büyük çoğunluğu hayır-dualardır. Bunların dışında yine edimsöz değeri değişmemekle birlikte, söz konusu olay ya da konuşulan konuya göre birçok farklı bağlamda kullanılabilen kalıp sözler de vardır. İyi dilekte bulunma söz edimi gerçekleştirilmeye yarayan kalıp sözlerinin bir kısmı bu yapıdadır. Bunlar çoğunlukla iletişim sırasında söz konusu olan, söylenen ya da anlatılan bir durum karşısında dinleyen kişinin, aşağıda belirttiği gibi, iyi dileğini ifade etmesini sağlar:

1) Kötü bir durum karşısında, daha kötüsünün olmamasını dileme: *Allah beterininden saklasın, Allah dertini göstermesin, Allah başka dert/keder/acı/tasa vermesin, Allah bir daha göstermesin;*

2) İyi bir durumun devamını dileme: *Allah bozmasın, Allah daim etsin, Allah daha iyi etsin, Allah dert göstermesin, Allah devlete millete zeval vermesin, Allah doğru yoldan ayırmasın, Allah düşürmesin, Allah eksik etmesin, Allah eksikliğini göstermesin, Allah başımızdan eksik etmesin, Allah esirgesin, Allah saklasın, Allah gördüğünden geri koymasın, Allah korusun, Tanrı korusun, Allah uzun ömürler versin, en kötü günümüz böyle olsun, Allah tekrarına erdirdin, Allah ağzının tadını bozmasın;*

3) Kötü bir durumun başkasının başına gelmemesini dileme: *Allah düşmanımın başına vermesin, Allah düşmanına vermesin, Allah kimseye göstermesin;*

4) Sağlık dileme: *Allah elden ayaktan düşürmesin, Allah son gürlüğü versin, Allah beden sağlığı versin, Allah ağrı sızı göstermesin;*

5) İyi bir durumun başkasına da olmasını dileme: *Allah gönlüne/kalbine göre versin, Allah ne muradın varsa versin, Allah size de nasip etsin, darısı (sizin) başınıza;*

6) Olumsuz durumların olmamasını dileme: *Allah gecinden versin, Allah etmesin/etmeye, Allah göstermesin, Allah kaza bela vermesin, Allah vermesin, Allah korusun, Allah nazardan saklasın, Allah ömürler versin, Allah sağlık versin, Allah selamet versin, kırk bir kere maşallah, maşallah, nazar değmesin, Allah nazardan korusun, Allah kem gözlerden saklasın, tahtaya vuralım, Allah esirgesin, Allah (kötülerden) korusun, Allah muhafaza, Allah dert/keder/acı/tasa vermesin, Allah dert verip derman aratmasın, Allah kötüye rast getirmesin, Allah seni başımızdan eksik etmesin, Allah yokluğunu göstermesin, Allah kazadan beladan korusun, Allah yokluk göstermesin, Allah yazdıysa bozsun, şeytan kulağına kurşun, evlerden irak;*

7) Muhtaç olunmamasını dileme: *Allah muhtaç etmesin, Allah kimseye muhtaç etmesin, Allah sağ eli sol ele muhtaç etmesin, Allah sağ gözü sol göze muhtaç etmesin, Allah namerde muhtaç etmesin;*

8) Zor bir durumun kolay atlatılmasını dileme: *Tanrı yardımcımız olsun, Allah yardımcın/yardımcısı olsun, Allah yardım etsin, Allah utandırmasın;*

9) Zor bir durumun olumlu sonuçlanmasını dileme: *hakkında hayırlısı olsun, hayırlısı.*

Rutin kalıp sözler arasında, gündelik yaşamda sıkça tekrarlanan durumlarda iletişimi nezaket çerçevesinde başlatmak ve bitirmek gibi işlevleri olan kalıp sözler de bulunmaktadır. Bunlar örneğin, *merhaba, iyi günler, ne var ne yok?, hoş geldiniz, hayırlı işler, selam söyle* gibi “temas kalıp sözleri”dir (Fr. *formules de contact*):

1) Selamlaşma: *günaydın, hayırlı akşamlar, hayırlı sabahlar, iyi günler, iyi sabahlar, merhaba(lar), sabah-ı şerifleriniz hayrolsun, sabahınız hayrolsun, selam, selamünaleyküm;*

2) Vedalaşma: *görüşmek üzere, görüşürüz, güle güle, hoşça kal, kendine iyi bak, kendine dikkat et, selamette, sağlıcakla kalın, selam söyle, Allaha emanet (olun), Allahaismarladık, selam söyle, çocukların gözlerinden öperim, büyüklerin ellerinden, küçüklerin gözlerinden öperim, esenlikler dilerim;*

3) Tanışma sırasında memnuniyet bildirme: *memnun oldum, tanıştığımıza memnun oldum, bahtiyar oldum;*

4) Hal hatır sorma: *n'aber?, ne haber?, nasıl gidiyor?, nasılsın(ız)? ne var ne yok?, çocuk nasıllar?, daha daha ne var ne yok?;*

5) Misafir karşılama: *hoş geldiniz, hoş geldiniz sefalar getirdiniz, sefa geldiniz;*

6) Misafir uğurlama: *yine bekleriz, yine buyurun, bunu saymayız, bize de buyurun, ayağımıza sağlık;*

7) Yatmaya gidene iyi dilekte bulunma: *iyi uykular, iyi geceler, Allah rahatlık versin, tatlı rüyalar;*

8) Alış-verişte: *bereket versin, bereketini gör, bereketli olsun, hayırlı işler, kesene bereket, Allah kesenize bereket versin, sıftah senden bereket Allahtan, Allah (bin) bereket versin, hayrını gör, Allah hayırlı kazançlar nasib etsin;*

9) Yemek yiyene: *afiyet olsun, afiyet (bal) şeker olsun, yağ bal olsun, yarasin;*

10) Yemek yapana/verene: *Allah ziyade etsin, eline/ ellerine sağlık, ziyade olsun, ellerin dert görmesin.*

Rutin kalıp sözler değerlendirildiğinde, tümünün başı başına birer sözce oluşturarak belli bir söz edimi gerçekleştirilmeye yaradıkları görülmektedir. Bunlar toplumsal yaşamda karşılama, meydana gelen ya da konuşmaya konu olan belli olaylar üzerine söylenirler ve nezaket gereği, kullanımlarını zorunludur. Örneğin, yakını yeni kaybeden bir kişiyle iletişim sırasında taziyede bulunma kalıp sözlerinden birini söylemek nezaket kuralları gereği zorunludur. Bazıları birden fazla bağlamda kullanılabilirler. Örneğin, *Tebrik ederim* kalıp sözü, tebrik gerektiren tüm durumlarda (evlilik, doğum, başarı, terfi, ...); *hayırlı olsun* kalıp sözü de yine birçok bağlamda (terfi, mezuniyet, eşya, giysi, ev alana...) kullanılabilir. Bu tür kalıp sözlerin “esas işlevi toplumsal etkileşim durumları içinde klişeleşmiş biçimde davranmaktır” (Kauffer 2013: 44). Bu kalıp sözlerin bireyler tarafından gerekli bağlamlarda kullanılması toplumsal nezaket kurallarına uyduklarına işaret etmektedir. Meydana gelen bir olay üzerine, toplumsal ve dilsel anlaşmalar çerçevesinde kullanılmaları nezaketin gereğidir, kullanılmamaları ise nezaketsizlik belirtisidir.

3.2. Nezaket Değeri Taşıyan Konuşma Kalıp Sözleri

Nezaket değeri taşıyan kalıp sözlerin ikincisi işlevi ise, iletişim içinde gerçekleştirilen bir söz edimine eklenerek onun niteliğini, değerini değiştirmektedir. Rutin kalıp sözlerden farklı olarak, meydana gelen belli bir olay karşısında kullanılmazlar. *Konuşma kalıp sözleri* (Fr. *formules conversationnelles*) olarak adlandırabileceğimiz bu kalıp sözler, dil içi bağlamla ilişkili olarak farklı işlevler üstlenir ve iletişimi kolaylaştırmak, düzenlemek, kişilerarası ilişkileri belirlemek ve sürdürmek için kullanılırlar. “Konuşmanın akışı içinde daha önce söylenen bir

söze, bir düşünceye, karşılık olarak, onun devamı niteliğinde veya daha sonra iletilecek olan sözlerden, düşüncelerden önce kullanılabilirler” (Gökdayı 2015: 87). Bütüncedeki konuşma kalıp sözleri aşağıdaki gibidir:

Zahmet olmazsa..., zahmet olacak, rica etsem..., müsaadenizle, af buyurun..., benzetmek gibi olmasın..., yaşı benzemesin, sonu benzemesin..., affınıza sığınarak, hatırım için, gözünü seveyim, kurban olayım, sürçü lisan ettiyse affola, darılmaca gücenmece yok, tabiri caizse, tabirimi mazur görün, üzerinize afiyet, lütfen, ne yazık ki, rahatsız ediyorum, senden iyi olmasın, sizi tenzih ederim, sözüm yabana, sözüm meclisten dışarı, size layık değil ama, sözünü balla kestim, sözünü kestim, sözünü unutma, müsaade eder misiniz?, izin verir misiniz, müsaadenizle, müsaade ederseniz, izin verirseniz, affınızı rica ederim, rahatsız olmayın, gözünü sevdiğim, gözümün nuru, diline kurban olayım, kurban olduğum, yaradana kurban olayım.

Bunların bir kısmı olumsuz nezaket araçları arasında yer alan ve yukarıda sözü edilen eşlikçi araçlardır. Örneğin, *rahatsız ediyorum* kalıp sözü, “birinden bir şey isteme” söz edimini gerçekleştirmeden önce, kişinin olumsuz yüzünü tehdit etme olasılığı olan bu söz ediminin etkisini azaltmak, onu yumuşatmak için kullanılan bir kalıp sözdür. *Zahmet ettiniz* kalıp sözü birisine “teşekkür etme” söz ediminin değerini güçlendirmeye yarar. Diğer yandan, olumlu nezaket aracı olarak da kullanılanlar bulunmaktadır: *gözümün nuru, üstüne yok, yeme de yanında yat* gibi iltifat etme ve gönül okşama kalıp sözleri olumlu nezaket belirtir.

Sonuç

Yapılan bu çalışmada, Türkiye Türkçesi söz varlığına ait kalıp söz derlemeleri temel alınarak, nezaket kuramı çerçevesinde değerlendirilip, hangi kalıp sözlerin nezaket değeri taşıdıkları saptanmıştır. Bunu yaparken olumlu ve olumsuz nezaket stratejileri açısından ne şekilde kullanılabilecekleri de ortaya konmuştur.

Nezaket kuramının iki önemli kavramı olan olumlu ve olumsuz nezaket kavramlarına göre incelendiğinde, kalıp sözlerin bir yandan etkileşim içinde söylenebilecek olumsuz sözleri ya da kişiler üstünde olumsuz bir etki yaratabilecek söz edimlerini hafifletmek, kişiyi bu duruma hazırlamak, olumsuz değerlerini azaltmak için kullanılabilen nezaket stratejileri arasında yer aldığı saptanmıştır. Bu tür kullanımlar, etkileşim sırasında hem konuşan kişinin kendisini rahatlatması ve dolayısıyla “yüzünü” koruması, hem de karşısındaki kişinin “zedelenmemesi” açısından büyük önem taşımaktadır.

Diğer yandan ise, konuşan kişilerin doğrudan nazik olmak, karşısındaki kişiye değer verdiğini göstermek, kendisine saygı duyduğunu belirtmek veya yüceltmek için kullanılabilecek olumlu nezaket stratejilerinin de kalıp sözler aracılığıyla kolaylıkla gerçekleştirilebilmektedir. Özellikle gündelik yaşamda bireylerin (tanışma, selamlaşma, vedalaşma, tebrik etme, baş sağlığı dileme gibi söz edimlerinin gerçekleştirilmesi uygun olan durumlar) karşılaşılabilecekleri çeşitli durumlarda söylenmesi uygun düşen nezaket ifadeleri büyük ölçüde kalıp sözler aracılığıyla gerçekleştirilir.

Edimbilimsel açıdan, yani nezaket değeri taşıyan kalıp sözlerin iletişim içindeki işlevleri ve gerçekleştirmeye yaradıkları söz edimleri çerçevesinde bakıldığında ise, rutin kalıp sözler ve konuşma kalıp sözleri olarak iki ana başlık altında toplandıkları görülmektedir. Edimbilimsel işlevleri doğrultusunda, bağlama uygun olarak, ya doğrudan belli bir söz edimi gerçekleştirmeye yaradıklarını, ya da başka söz edimlerine eklenerek nezaket değeri oluşturdukları, bazen de bu değeri artırdıkları saptanmıştır.

Sonuç olarak, tüm bu kalıp sözlerin kişilerin birbirlerini “zedelemen” ya da birbirlerinin “gönlünü hoş ederek”, toplumsal gereklilik olan etkileşimi nezaket kuralları çerçevesinde gerçekleştirmelerini sağlamada büyük katkısı bulunmaktadır. Türk toplumunun ve kültürünün

özelliklerine uygun olarak şekillenmiş, gelenek-göreneklerin, kişilerarası ilişkilerin ve toplumsal düzen yapısının korunması, gündelik etkileşimin sağlıklı biçimde sürdürülebilmesi için uyulması gereken nezaket kurallarının dile yansıma biçimlerinden olan kalıp sözlerin, Türkiye Türkçesi söz varlığının, bu açıdan, önemli bir parçasını oluşturduğu söylenebilir.

NOTLAR

1. İlgili bölümde geçen, “substitutif” (ornatıcı), “accompagnateur” (eşlikçi araç), “réparateur” (onarma aracı), “désar-meur” (yatıştırıcı) ve “amateur” (gönül okşayıcı) terimlerinin Türkçe alanyazında karşılıkları bulunmadığından bu terimler tarafımızdan önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan. *Anadilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi yayınevi, 2002.
- Alagözlü, Nuray ve Sevgi Şahin. “Siyasi Söylemde Güç ve Edimsel Dil Kullanımları”. *Türkbişilim* 20 (2010): 12-36.
- Avrupa Konseyi. *Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni: Öğrenim, Öğretim ve Değerlendirme*. Frankfurt: Telc, 2013.
- Aydemir, Adem. “Divanü Lügati’t-Türk’e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/3 (2014): 14-36.
- Berthoud, Anne-Claude ve Bernard Py. *Des Linguistes et des enseignants. Maitrise et acquisition des langues secondes*. Bern: Peter Lang, 1993.
- Birsan, Sercan ve Dilek Bucak. “Edimbilim II: Bilgi değeri, Bilgi Yapısı ve Dilde Kibarlık ve Kabalık”. *Açıköğretim Türk Dili ve Edebiyatı Genel Dilbilim II*, 2016. 05.10.2017 <<http://acikogretimmedebiyat.com/genel-dilbilim-2/article/49/44-genel-dilbilim-ii>>
- Brown, Penelope ve Stephen C. Levinson. “Universals in language use: Politeness phenomena”. Goody E. (ed.) *Questions and Politeness: Strategies in social interaction*. Cambridge: CUP, 1978: 56-289.
- _____. *Politeness, Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Bulut, Serdar. “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Kalıp Sözler ve Bu Kalıp Sözlerin Kullanım Özellikleri”. *Turkish Studies* 7/4 (Güz 2012): 1117-1155.
- _____. “Anadolu Ağızlarında Dini İnançları Yansıtan Kalıp Sözler”. *International Journal of Social Sciences* 6/1 (Ocak 2013): 435-465.
- _____. “Türkiye Türkçesi Ağızları ile Kıbrıs Türk Ağızlarında Ortak Kullanılan Kalıp Sözlerden Hayır-Dualar ve Beddualar”. *ASOS Journal* 4/24 (Mart 2016): 298-308.
- Erol, Çiğdem. “Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine bir İnceleme”. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Goffman, Ervin. *Interaction Ritual: Essays on face-to-face behavior*. New York: Doubleday Anchor, 1967.
- Gökdayı, Hüriyet. “Türkçe’de Kalıp Sözler”, *Bilgi* 44 (2008): 89-110.
- _____. *Türkçede Kalıp Sözler*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2015.
- Kansu Yetkiner, Neslihan. *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kasper, Gabriele. “Linguistic Politeness: Current Research Issues”. *Journal of Pragmatics* 14/2 (1990): 193-218.
- Kauffer, Maurice. “Le figement des ‘actes de langage stéréotypés’ en français et en allemand”. *Pratiques* 159 (2013): 42-54.
- Kaya, Doğan. “Dualar ve Beddualar”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 4 (1997): 99-121. 9.12.2019
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine. *Les Interactions verbales I*. Paris: Armand Colin, 1990.
- _____. *Les Interactions verbales II*. Paris: Armand Colin, 1992.
- _____. *La Conversation*. Paris: Seuil, 1996.
- _____. *Les Actes de langage dans le discours – Théorie et fonctionnement*. Paris: éditions Nathan Université, 2001.
- _____. *Le Discours en interaction*. Paris: Armand Colin, 2005.
- Lakoff, George. *The Logic of Politeness; or, Minding your p’s and q’s*. Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society (1973): 292-305.
- Leech, Geoffrey N. (1983). *Principles of Pragmatics*. Londra: Longman, 1983.
- Moirand, Sophie. *Enseigner à communiquer en langue étrangère*. Paris: Hachette, 1982.
- Selçuk, Ayhan. “Sosyal Bir Davranış Biçimi Olarak Dil”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2007): 503-517.
- Tannen, Deborah ve Piyale Cömert Özbek. “Formulaic Expressions in Turkish and Greek”. Florian Coulmas (Ed.), *Conversational routine*. Lahey: Mouton, 37-54. 1981.
- Traverso, Véronique. *L’Analyse des conversations*. Paris: Armand Colin, 2005.
- Uçgun, Duygu. “Türkçe ve Türk Kültürü Ders Çalışma Kitaplarının Kalıp Sözler Açısından İncelenmesi”. *International Journal of Languages’ Education and Teaching* UDES 1 (2015): 514-533.